



LESBRIEF

SLOT OOSTENDE

De geschiedenis van Slot Oostende en zijn bewoners
Historisch Museum De Bevelanden & Gemeentearchief Goes

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 - de algemene geschiedenis: wat, waarom en wie?	1
1.1 Wat is een slot?	1
1.2 Waarom werd een slot gebouwd?	2
1.3 Voor wie was het slot bedoeld?	2
1.3.1. De adelstand	3
1.3.2. De geestelijkheid en de derde stand	4
Hoofdstuk 2 – de geschiedenis van Slot Oostende	5
2.1 De bouw en de eerste bewoners in de 13 ^e en 14 ^e eeuw	5
2.2 De verdere bouw en nieuwe bewoners in de 15 ^e en 16 ^e eeuw	6
2.3 Slot Oostende als schuilplaats in de 17 ^e eeuw	7
2.4 Het slot in verval tijdens de 18 ^e en 19 ^e eeuw	8
2.5 Opgravingen in de 21 ^e eeuw	8
Vragen	9
Voor de docent	10
Literatuur	11
Handige websites	11
Verantwoording van afbeeldingen	11

Educatieve Dienst Historisch Museum De Bevelanden, Singelstraat 13, 4461 HZ Goes
in samenwerking met:
Gemeentearchief Goes, Stadskantoor, M. A. de Ruijterlaan 2, 4461 GE Goes

Hoofdstuk 1 - De algemene geschiedenis: wat, waarom en wie?

Het verhaal van Slot Oostende is niet goed te begrijpen zonder uitleg vooraf. In dit hoofdstuk beantwoorden we enkele vragen over kastelen en de mensen die daar woonden. Ook hebben we het over de tijd waarin kastelen gebouwd werden: de middeleeuwen (de tijd van het jaar 500 tot het jaar 1500). Voor ons verhaal over Slot Oostende beginnen we rond het jaar 1000. Daarna wordt in hoofdstuk 2 verteld over de geschiedenis van Slot Oostende. Tijdens het bezoek aan het museum krijg je daar een rondleiding.

De drie vragen die hier worden beantwoord:

Wat is een slot?

Waarom werd een slot gebouwd?

Voor wie was het slot bedoeld?

1.1 Wat is een slot?

Een **kasteel** is een grote stenen woontoren (een hoog huis) dat extra verstevigd was om het zo veilig mogelijk te maken tegen brand en aanvallen van de vijand. De versteviging gebeurde door het bouwen van hoge, dikke muren. Als er om een kasteel ook nog een gracht heen ligt, heet het een **slot** of **burcht**. Die twee woorden betekenen hetzelfde. Meestal werden later kleinere gebouwen en ruimtes aan de woontoren vast gebouwd. Bijvoorbeeld paardenstallen of nieuwe woonruimtes. Slot Oostende was zo'n kasteel met een gracht eromheen.



Afb. 1. Een mottekasteel op een motte

Toen mensen begonnen kastelen te bouwen, werden ze altijd op een heuvel gebouwd. Zo'n heuvel heet een motte en het kasteel dat erop werd gebouwd noemt men daarom een mottekasteel. In Zeeland hebben veel van deze mottekastelen gestaan en daarom denken sommige historici (mensen die voor hun werk onderzoek doen naar de geschiedenis) dat er in de buurt van Slot Oostende eerst een

mottekasteel heeft gestaan. Vóór de motte lagen dan enkele huizen met daaromheen een houten omheining (zie afbeelding 1) – dat noemen we een **voorburcht**. Op die voorburcht woonden de mensen, en alleen als er gevaar was vluchtten ze naar de motte. We denken dat Slot Oostende gebouwd is op de voorburcht van een ouder mottekasteel.

Kastelen werden eerst van hout gebouwd, zoals alle andere gebouwen, maar na het jaar 1000 werden er steeds vaker stenen gebruikt: dat was sterker en dus veiliger, maar wel veel duurder. Slot Oostende is een voorbeeld van een stenen kasteel, maar wanneer het precies is gebouwd weet niemand zeker. In die tijd werd er veel minder opgeschreven dan tegenwoordig

en bovendien is veel van wat wel is opgeschreven verloren gegaan. Uit een tekst die wel is overgebleven, blijkt dat het slot er ruim vóór het jaar 1300 al stond.

1.2 Waarom werd een slot gebouwd?

Zoals je in de vorige paragraaf hebt gelezen, was een slot in de eerste plaats een woontoren. Dat betekent dat een slot eerst werd gebouwd om mensen van een woning te voorzien. Het is dus een huis in de vorm van een toren. De eerste naam die aan Slot Oostende werd gegeven laat dit duidelijk zien. Het slot werd **Torenburg** genoemd. Dit zijn de woorden ‘toren’ en ‘burg’ samen. ‘Burg’ is later in de Nederlandse taal veranderd in het woord ‘burcht’. Dus nu zou het niet ‘Torenburg’, maar ‘Torenburcht’ heten (en ‘burcht’ is een ander woord voor ‘slot’). In latere teksten wordt Slot Oostende vaak aangeduid met de naam **’t Huis Oostende**.

Een slot werd niet alleen gebruikt om te wonen. In tijden van oorlog zaten er soms soldaten. In de tekst uit de 14^e eeuw waarin Torenburg (= Slot Oostende) voor het eerst wordt genoemd, wordt een aanval op het slot beschreven. De heren van het slot waren in die tijd in oorlog. Om het bezit van het slot hebben ze toen met hun vijanden



Afb. 2. Historische plattegrond van Goes (1650) N →

gevochten (in hoofdstuk 2 lees je meer over deze belegering van Slot Oostende). Na het

jaar 1300 is het slot niet meer aangevallen. Dat kwam doordat Goes groeide, en er een stadsmuur en grachten mochten worden gebouwd toen Goes in 1405 een stad was geworden. Het slot werd nu dus beschermd door de muren van de stad. Goes is in 1572 tijdens de Tachtigjarige Oorlog nog één keer aangevallen. Dit was het Beleg van Goes.

1.3 Voor wie was het slot bedoeld?

Tijdens een vijandelijke aanval mochten alle mensen die om het slot heen woonden



Afb. 3. Edelen en geestelijken samen aan tafel

waarschijnlijk wel in het slot schuilen, maar zij konden en mochten er niet wonen. De woontoren werd bewoond door de allerrijkste mensen. Het laten bouwen van een slot was erg kostbaar en de kinderen van de bewoners erfden het huis wanneer hun ouders kwamen te overlijden. De andere mensen woonden meestal tot na de middeleeuwen (die houden rond het jaar 1500 op) in houten huizen.

De verschillen die bestonden tussen de mensen die in het slot woonden en de mensen die er omheen woonden, zeggen veel over de middeleeuwse samenleving. Tegenwoordig kun je door je best te doen op school een goede

baan krijgen. In de middeleeuwen was dat niet zo. Bij je geboorte lag je toekomst vast en de meeste mensen konden niet naar school. Het verschil tussen rijke en arme mensen werd door regels in stand gehouden.

De middeleeuwse samenleving was een **standenmaatschappij**. In een standenmaatschappij is niet iedereen volgens de wet gelijk. Dit is heel anders dan in onze samenleving, waar wettelijk wel iedereen gelijk is. In de middeleeuwen waren de mensen in drie groepen opgedeeld. Deze groepen worden **standen** genoemd. Iedere stand had zijn eigen rechten en plichten. De drie standen zijn:

De adelstand

De geestelijkheid

De derde stand

1.3.1. De adelstand

Mensen uit deze stand worden **edelen** of **edellieden** genoemd. De adel had veel rechten en was rijk. Daardoor konden edelen het zichzelf veroorloven om in kastelen te wonen. Edelen mochten als enigen wapens hebben, en dus waren ze sterker dan de anderen. Het waren dan ook edelen die tijdens de middeleeuwen in Slot Oostende woonden.

Er bestonden nog geen landen, en ook geen regeringen. De adel regeerde het land in opdracht van de **vorst**: de keizer of de koning. Deze had zijn grote rijk in verschillende gebieden verdeeld, omdat het te groot was om door één man te worden bestuurd. Een man die namens de koning zo'n groot gebied regeert (bijvoorbeeld Zeeland) was nu de **leenman** van de koning, en de koning zijn **(leen)heer**. Zo een leenman van de koning heet dan een **graaf**, of soms een **hertog**. Die verdeelde dan zijn land weer in kleinere stukjes om een deel van het werk door anderen te laten doen, en daardoor werd de graaf of hertog nu zelf leenheer, en kwamen er onder hem nieuwe leenmannen bij: de **landadel**. De hoogste edelman in een gebied wordt een **landheer** genoemd. Meestal was dat dus de graaf of hertog. In Zeeland was meestal de graaf van Holland de baas. In de praktijk trokken de meeste edelen zich niet zoveel aan van hun landheer – die woonde meestal ver weg, en wist dus ook niet precies wat er op zijn land gebeurde. De landadel kon dus eigenlijk gewoon doen waar ze zin in had. Daarom zeggen we ook dat er in de middeleeuwen veel **rechteloosheid** was: degene die de beste wapens had, kreeg meestal zijn gelijk, of hij daar nu recht op had of niet.



Afb. 4. Vlaamse ridder (links) tijdens een veldslag

Naast regeren speelde de adel een rol bij het bouwen van kerken en het aanleggen van dijken. Daarnaast was de adel ook verplicht om het land te beschermen tijdens oorlogen. Daarom werden er uit de adelstand geschikte jongemannen gekozen die werden opgeleid tot **ridders**. Ook kwamen de hoge geestelijken uit de adelstand.

Ridders waren zwaar bewapende soldaten die te paard vochten. De landheer koos uit deze ridders ook geschikte mannen om zijn taken uit te voeren in de steden en dorpen in zijn gebied, wanneer de landheer er zelf niet was. Iemand die namens zijn landheer een stad of dorp hielp besturen heet een **baljuw**. Veel van de mensen die in Slot Oostende hebben gewoond waren van beroep baljuw.



Afb. 5. Het wapen van de Provincie Zeeland

De edelen probeerden op allerlei manieren te laten zien dat zij belangrijk waren. Dit kon bijvoorbeeld door het laten bouwen van een groot kasteel, of door heldhaftig te vechten tijdens een veldslag. Toen ridders harnassen gingen dragen, kon je ze niet meer zomaar herkennen. Daarom ontwierpen ze **familiewapens** voor op hun harnas en wapenschild. Iedere adellijke familie had een eigen familiewapen in de vorm van een schild. Naast families hadden ook steden en provinciën hun wapenschild. Deze wapenschilden zie je nu nog vaak hangen in gemeentehuizen of soms zelfs aan de kant van de weg. Tijdens het museumbezoek zul je meer te weten komen over het ontwerpen en de betekenissen van familiewapens.

1.3.2. De geestelijkheid en de derde stand

Tot de geestelijkheid behoorden onder andere **bisschoppen, priesters, en monniken**. Zij hielden zich met geloofszaken bezig en mochten niet vechten. In de middeleeuwen waren veel meer mensen dan nu gelovig en geestelijken hielpen mensen met hun geloof door te bidden, het houden van diensten of het beantwoorden van vragen over godsdienst. Ook konden maar weinig mensen in de middeleeuwen lezen en schrijven, en daarom hielpen geestelijken met het voorlezen en uitleggen van teksten zoals de Bijbel. Een andere taak van monniken was het overschrijven van boeken, omdat er nog geen andere manieren waren uitgevonden om boeken te kopiëren.



Afb. 6. Een monnik die een boek overschrijft

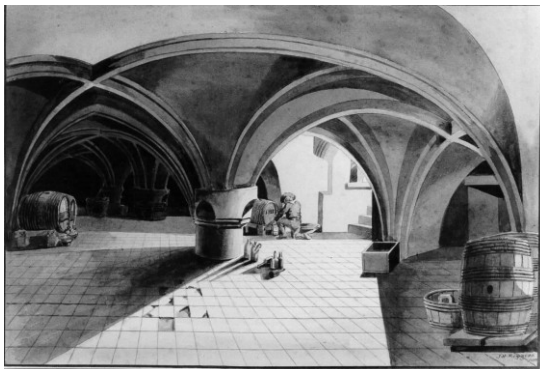
De derde stand is de groep waar iedereen bij hoorde die niet tot de adel of de geestelijkheid behoorde. Dit waren bijvoorbeeld **boeren** of **ambachtslieden** die heel hard moesten werken en belasting moesten betalen aan de adelstand en geestelijkheid. Ook moesten zij tijdens oorlogen te voet met de ridders mee vechten (zie de soldaten rechts op afbeelding 4). Wel bestond er een groot verschil tussen mensen uit de derde stand die in de stad of op het platteland woonden. Mensen die in de stad woonden waren vrij, maar wie op het platteland woonde, moest alles doen wat de edelen van hem of haar vroegen. De derde stand speelt in het verhaal van Slot Oostende geen belangrijke rol.

Hoofdstuk 2 – De geschiedenis van Slot Oostende

In het vorige hoofdstuk is een aantal begrippen en onderwerpen uitgelegd die belangrijk zijn voor de geschiedenis van Slot Oostende. Dit hoofdstuk gaat over de geschiedenis van het slot en zijn bewoners.

2.1 De bouw en de eerste bewoners in de 13^e en 14^e eeuw

Niemand weet zeker wanneer Slot Oostende precies is gebouwd (waarschijnlijk tussen 1260 en 1300), maar we denken dat de **heren Van Borsele** het slot hebben laten bouwen. Zij waren edellieden die de baas waren in Goes en op Borssele. Lang bleef het slot niet in hun familie. Tijdens de aanval van 1300 op Goes (waar in het vorige hoofdstuk over is verteld) werd de familie Van Borsele uit het slot verdreven. Ze wisten het nog terug te veroveren, maar helaas voor hen wonnen hun vijanden de oorlog. Goes kreeg nieuwe bestuurders en dus kwamen er nieuwe mensen in Slot Oostende te wonen.



Afb. 7. Gewelven onder Slot Oostende

De stenen woontoren die rond 1300 door de heren Van Borsele werd gebouwd, bestond uit drie delen. Op de begane grond was een grote zaal waar onder andere vergaderd werd. Daarboven was een woonverdieping gebouwd waar de familie Van Borsele zelf woonde. Het laatste onderdeel van de woontoren was de kelder met

daarin **gewelven** (zie afbeelding 7). Hier werd onder meer de voorraad voedsel bewaard.

Meestal werd er pas na het bouwen van het kasteel een gracht gegraven, maar bij Slot Oostende was dat anders. We denken dat er al eerder een kasteel had gestaan, en dus lag er al voor de bouw van het slot een gracht. Deze gracht was bedoeld om de bewoners goed te beschermen tegen hun vijanden. Waarschijnlijk is Slot Oostende gebouwd op de voorburcht van het oudere kasteel. Dat is het omheinde terrein vóór de motte (zie afbeelding 1). Je hebt al gelezen dat deze woontoren eerst ‘Torenburg’ en pas later ‘Slot Oostende’ werd genoemd. Die naam werd gebruikt omdat het in die tijd het hoogste gebouw van Goes was.



Afb. 8. Het klokhuis (rechts) en Torenburg (achter)

Nadat de heren Van Borsele waren verdreven had het slot lange tijd geen vaste bewoners. De eigenaren lieten regelmatig andere mensen in hun woontoren verblijven, bijvoorbeeld de pastoor. Wel weten we dat de bewoners van Goes in 1384 een klokhuis lieten bouwen, een torentje met daarin klokken die geluid konden worden, zoals er tegenwoordig een op de kerk staat. Deze werd in één van de grachten gebouwd, die toen al was gedempt. De toren staat er nu niet meer, maar bij opgravingen in 1970 zijn wel de fundamenteën van het klokhuis gevonden. Dat is het bewijs dat dit klokhuis echt heeft bestaan. Ook is het klokhuis op meerdere oude tekeningen afgebeeld (zie afbeelding 8).

2.2 De verdere bouw en nieuwe bewoners in de 15^e en 16^e eeuw

We weten dat in de eerste helft van de 15e eeuw (ongeveer tussen 1400 en 1450) er een belangrijke en zeer rijke familie van adel in het slot woonde. De man heette **Wolfert Lodewijkszn. van de Maalstede** (veel edellieden hadden een lange achternaam). Hij was van beroep baljuw, wat betekende dat hij namens de landheer de stad Goes moest besturen. Ondanks hun rijkdom hadden hij en zijn vrouw meer geld uitgegeven dan dat zij hadden verdiend. Meestal werd een kasteel door de ouders aan hun kinderen doorgegeven, maar toen Wolfert en zijn vrouw allebei waren overleden moesten hun erfgenamen het slot verkopen, omdat ze te arm waren geworden om er in te blijven wonen.



In 1477 kreeg Torenburg weer een nieuwe eigenaar. Dat was de edelman **Jan van Oostende**. Het zal je niet verbazen dat het slot later naar hem is vernoemd. Na hem werd het slot dus meestal niet meer Torenburg, maar **Slot Oostende** genoemd. Jan van Oostende liet voor het eerst in lange tijd belangrijke verbouwingen aan het slot verrichten. Zo liet hij een kleine toren bouwen met daarop een spits in de vorm van een ui. Ook liet hij versieringen aanbrengen op de gevels van de woontoren. De afbeelding op de omslag van deze lesbrief is gemaakt in het jaar 1695 en laat zien hoe Slot Oostende er in 1500 uit heeft gezien. Je ziet bijvoorbeeld dat er aan deze kant van het slot (nu de St. Adriaanstraat) geen gracht meer is, daar kwamen rond de tijd van deze afbeelding huisjes te staan. De toren links is de toren met de uivormige spits die Jan van Oostende heeft laten bouwen.

Afb. 9. Grafzerk van Jan van Oostende in de Grote Kerk te Goes. Hij overleed in 1516.

2.3 Slot Oostende als schuilplaats in de 17^e eeuw

In het vorige hoofdstuk lasen we al dat het christelijk geloof voor de mensen in de middeleeuwen heel belangrijk was. Ook was het zo dat in de middeleeuwen iedereen lid was van de **katholieke kerk**, omdat dat toen de enige kerk was. Maar na 1500 begon dit langzaam te veranderen. Veel mensen waren om verschillende redenen boos geworden op de leiders van de katholieke kerk en wilden nieuwe kerken oprichten. Deze periode heet **de reformatie**. Na de reformatie bestonden er twee grote christelijke geloven: het **katholicisme** en het **protestantisme**.

Na de reformatie was het zo dat de landheer bepaalde of zijn gebied katholiek of protestant was. Dat betekende dat als de landheer koos voor het protestantisme, het katholicisme verboden werd en andersom. De mensen die geen kerk mochten hebben verzamelden zich dan vaak stiekem bij iemand thuis of op een geheime locatie om daar kerkdiensten te houden. Zo'n plaats heet een **schuilkerk**.

Na de reformatie werd Goes protestants. De **Maria Magdalenakerk**, die er nu nog steeds staat, was eerst katholiek, maar werd na de reformatie protestants. Het werd de katholieken in Goes zelfs verboden om een eigen kerk te hebben en daarom gingen zij op zoek naar een schuilkerk waar zij in het geheim samen konden komen. Deze vonden ze vlak bij Slot Oostende in het huis van de katholieke kunstschilder **Cornelis Willemszn. Eversdijck** op het adres Singelstraat 9. Eversdijck is de kunstenaar die de schuttersstukken (grote schilderijen van de mannen die vroeger de stad verdedigden) heeft geschilderd die nu in het Historisch Museum De Bevelanden te zien zijn.



Afb. 10. Maria Magdalenakerk in Goes

De bewoners van het slot waren ook katholiek gebleven, en hielpen de katholieke bevolking regelmatig. Zij lieten bijvoorbeeld een tijdje gevluchte katholieke nonnen uit Biezelinghe in het slot wonen. Ook wisten zij af van de schuilkerk en lieten de katholieken daar samenkomen. Uiteindelijk ontstond er een klein katholiek wijkje rondom het slot.

2.4 Het slot in verval tijdens de 18^e en 19^e eeuw

In de 18^e eeuw verloor het slot zijn woonfunctie. Het slot was niet langer een huis, maar kreeg allerlei andere functies. Zo werd er in 1747 een ziekenhuis van gemaakt. In 1750 werd het slot weer verkocht, en werd het opnieuw verbouwd. Op de binnenplaats van het slot kwamen verschillende paardenstallen te staan, waar boeren die van ver kwamen hun paard en wagen konden stallen als zij Goes bezochten. Ook wilde de eigenaar sterke drank aan de boeren verkopen, zodat zij zich konden opwarmen en vermaken, maar dat mocht niet van het stadsbestuur. Slot Oostende was nu eenmaal een oud kasteel, en daar wilde de stad geen kroeg in hebben.

Maar enkele jaren later kwam er alsnog een herberg in het oude slot. In een herberg konden reizigers overnachten en ook kwamen er bewoners uit Goes naar toe om gezellig met elkaar te praten en iets te drinken. Sinds de komst van deze herberg heeft tot aan de sluiting van het Griekse restaurant in 2010 altijd een horecagelegenheid in het gebouw gezeten. Ook is er rond 1800 korte tijd een tabaksfabriek in het gebouw aanwezig geweest.

Het slot werd vanaf het einde van de 17^e eeuw erg slecht onderhouden en veel delen waren al lang voor 1800 gesloopt. Afbeelding 11 is in 1818 gemaakt. Het middelste gebouw is wat op



Afb. 11. Slot Oostende (midden) in 1818

dat moment over was van het oude Slot Oostende. Als je deze afbeelding vergelijkt met de afbeelding op de omslag zie je dat er nog maar weinig over is van het oude slot. Wat er in 1818 nog over was van het oorspronkelijke slot, waren onder andere de kelders en de grote zaal die de heren Van Borsele hadden laten bouwen. Veel van wat Jan van Oostende had gebouwd was al voor 1700 weer gesloopt.

2.5 Opgravingen in de 21^e eeuw

Tegenwoordig is Slot Oostende weer van de gemeente. Die is druk bezig om het er weer zoveel mogelijk als vroeger uit laten zien. Ook wordt er in het slot en op het terrein erachter gezocht naar aanwijzingen die ons meer over de geschiedenis van het slot kunnen vertellen. Er zijn bijvoorbeeld al oude verdedigingsmuren en de resten van een uitkijktoren gevonden. Later wil de gemeente het slot weer verkopen, zodat er bijvoorbeeld weer een hotel of restaurant in kan komen. Het terrein erachter, waar je heel lang niet op kon, zal waarschijnlijk weer vrij toegankelijk worden.

Vragen

Na het doornemen van de lesbrief kun je de volgende vragen beantwoorden:

- Vraag 1 Noem twee woorden voor een kasteel met een gracht eromheen.
- Vraag 2 Van welk materiaal werden kastelen eerst gebouwd en waar werden deze op gebouwd?
- Vraag 3 Een slot werd om twee redenen gebouwd. Noem tenminste één reden.
- Vraag 4 Hoe heet een persoon die namens de graaf de stad Goes bestuurde?
- Vraag 5 Naar wie is Slot Oostende vernoemd en waarom is het slot naar hem vernoemd?
- Vraag 6 Wat is een schuilkerk?

Voor de docent

Het doel van deze lesbrief is de leerlingen en hun leerkracht(en) zo goed mogelijk voor te bereiden op het bezoek aan het Historisch Museum De Bevelanden (HMDB), waar zij zullen deelnemen aan het programma *Slot Oostende*. Ook voor de opdracht van het Gemeentearchief Goes is de lesbrief een goede basis.

De lesbrief vormt een handvat voor de verschillende onderdelen van het bezoek waaraan de kinderen zullen deelnemen: een filmpje, een rondleiding in het slot en een opdracht en doe-activiteit in het museum. Na het lezen en bespreken van deze lesbrief zullen de leerlingen voldoende op de hoogte zijn van de geschiedenis van Slot Oostende en de historische context waarin zij deze moeten plaatsen.

Vanwege de hoge informatiedichtheid en de beperkte tijd waarin het bezoek wordt afgelegd, is een serieuze voorbereiding op school aan de hand van deze lesbrief noodzakelijk. Alleen dan zullen het bezoek aan het Historisch Museum De Bevelanden en de opdracht van het Gemeentearchief Goes volledig tot hun recht komen. Vragen die na het lezen en klassikaal behandelen van deze lesbrief bij zowel leerlingen als leerkrachten zijn ontstaan, kunnen tijdens het bezoek aan de museummedewerkers of de medewerkers van het Gemeentearchief Goes worden gesteld. Zij zullen alle vragen met veel plezier zo volledig mogelijk proberen te beantwoorden.

Literatuur:

Bureau voor Bouwhistorie Dröge	Bouwhistorische verkenning Slot “Ostende” Singelstraat 5 – 5a (Goes 2009).
Dr. C. Dekker	Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577 (Goes 2002).
F. G. R. d’Hondt	Archeologische Begeleiding sloopwerkzaamheden voormalige bioscoop (Singelstraat 5a) en in pandige sloop voormalig Grieks Restaurant Rhodos (Singelstraat 5), Project Slot Ostende (Goes 2011).
F.H. de Klerk	Archiefonderzoek naar ruimtelijke ontwikkelingen rondom Slot Oostende (Goes 2011).
M. Rietkerk	RAAP-rapport 2104 Plangebied Slot Ostende Gemeente Goes Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek (2010).
A. van Steensel	Edelen in Zeeland: macht rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving (Hilversum 2010).

Handige websites:

www.ridders.net
www.gemeentearchiefgoes.nl
www.kastelen.nl

Verantwoording van afbeeldingen:

Omslag	KZGW, Zel. Ill. II, nr. 1443.
1.	Schaalmodel in Historisch Museum De Bevelanden.
2.	UB Leiden, collectie Bodel Nijenhuis.
3.	www.blikopdewereld.nl
4.	www.blikopdewereld.nl
5.	Wikimedia Creative Commons
6.	www.schooltv.nl
7.	KZGW, Zel. Ill. II, nr. 1446.
8.	UB Leiden, collectie Bodel Nijenhuis.
11.	A. Brandt, 1818, collectie Historisch Museum De Bevelanden